

ÇARLIK DÖNEMİ AZERBAIJAN MATBUATI ÜZERİNE BİR İNCELEME

An Overview on Azerbaijan Press during the Period of Tsarist

(Makale Geliş Tarihi: 24. 04. 2018 / Kabul Tarihi: 22. 05. 2018)

Elif KOÇ*

Öz

Azerbaycan matbuatında dil, din, eğitim ve kadının toplumdaki yeri gibi konular Çarlık dönemi ve sonrası dönemlerde ele alınmış ciddi problemler olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle ana dil ile okumak, yazmak ve konuşmak; milli kimliğin kazanılmasında temel etkenler olarak görüldüğü için Azerbaycan matbuatında önemli meseleler olarak kabul edilmişlerdir. Milli kimliğin farkına varılması noktasında büyük mücadele veren Hasan Bey Zerdabi, Ali Bey Hüseyinzade, Hacı Zeynal Abidin Tağıyev, Ahmet Ağaoğlu, Celal ve Seyid Kardeşler, Celil Memmedguluzade gibi Azerbaycanlı aydınlar her fırsatta güncelliğini yitirmeyen bu konular üzerine yoğunlaşmışlardır.

Çarlık dönemi gazete ve dergileri olan *Ekinçi*, *Ziya*, *Ziyay-ı Kafkasya*, *Keşkül*, *Şark-ı Rus*, *Hayat*, *İrşad*, *Füyuzat*, *Davet –Koç*, *Taze Hayat*, *İttifak*, *Terakki* ve *Seda* gibi yayın organlarında, söz konusu bu aydınlar seslerini duyurarak, Azerbaycan toplumu, edebiyatı ve basını üzerinde büyük tesir bırakmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Çarlık, Azerbaycan basını, Dil, *Ekinçi*, *Füyuzat*, *Keşkül*, *Molla Nasreddin*

Abstract

Topics like language, religion, education and the place of woman within society have been serious issues addressed in Azerbaijan press during and after Tsarist period. Since especially reading, writing and talking with the mother tongue are considered as the fundamental factors in gaining national identity, they are acknowledged as significant issues in Azerbaijan press. Azerbaijani intellectuals such as Hasan Bey Zerdabi, Ali Bey Hüseyinzade, Hacı Zeynal Abidin Tağıyev, Ahmet Ağaoğlu, Celal and Seyid brothers, Celil Memmedguluzade, all of whom strived a lot in realizing the national identity, have always focused on these issues that never lose their actuality.

* Arş. Gör. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü; Res. Assist., Atatürk University, Faculty of Letters, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literature, elif.kolikpinar@atauni.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0202-8344>

These intellectuals have made their name in press organs like *Ekinçi*, *Ziya*, *Ziyay-yı Kafkasya*, *Keşkül*, *Şark-î Rus*, *Hayat*, *İrşad*, *Füyuzat*, *Davet –Koç*, *Taze Hayat*, *İttifak*, *Terakki* and *Seda* –which are journals and newspapers from Tsarist period-, and made a great impact on Azerbaijani society, literature and press.

Keywords: Tsarist, Azerbaijan Press, Language, *Ekinçi*, *Füyuzat*, *Keşkül*, *Molla Nasreddin*

Giriş

Çarlık dönemi Azerbaycan matbuatında 1905 Rus İnkılabı öncesinde ana dil konusu üzerine yoğunlaşan gazete ve dergiler (*Ekinçi*, *Keşkül*, *Şark-î Rus*) Türk dünyasında dil birliğine büyük önem vermişlerdir. Bu amaçla sürekli olarak Türkçe gazete ve dergi çıkarma teşebbüsünde bulunan Azerbaycan Türk aydınlarının bu çabaları Çar hükümeti tarafından engellenmiştir. Ancak, Hasan Bey Zerdabi, uzun bir mücadeleden sonra Çarlık Rusya’sından izin alabilmiş ve 22 Temmuz 1875’te *Ekinçi* gazetesini çıkarmıştır. Bu derginin kapatılmasının ardından yaklaşık iki yıl sonra 16 Ocak 1879’da Tiflis’te yine Azerbaycan Türkçesi ile *Ziya-yı Kafkasya* dergisi neşredilmiştir.

Ziya-yı Kafkasya gazetesi, yazılarında sürekli olarak Rus Çarını övdüğü için diğer gazetelere nazaran daha az baskı altında kalmıştır. 1883’te Tiflis’te neşredilen *Keşkül* adlı gazete ise işlediği konu ve olayları ele alış şekli bakımından *Ekinçi* gazetesinin çizgisini takip ettiği için Çar hükümetinin ağır takibi altında kalmış ve gazete ancak sistemin izin verdiği konularda yazılar neşredebilme şansı bulmuştur. 1891’de kapatılan bu dergi ile 1903’te *Şark-î Rus* gazetesinin neşrine kadar geçen on iki yıllık bir süreçte Azerbaycan Türkçesi ile herhangi bir gazete ve dergi neşredilmemiştir. 1903’te Çar hükümetinin izni ile Mehmed Şahtatinski tarafından Transkafkasya Müslümanlarının ilk günlük gazetesi olan *Şark-î Rus* gazetesi çıkarılmıştır. Anadil ve edebi dil uğruna büyük mücadelelerin verildiği gazetenin amacının anlaşılabilmesi ve 1905 Meşrutiyetinin sebep olduğu karışık bir ortamda, dil konusunda savunduğu politikaların siyasî olarak algılanması üzerine gazete kapatılmıştır (Kolikpınar, 2017: s. 6).

1905’e kadar gazete ve dergi çıkarılmaması, 1905’e gelindiğinde ise II. Nicolas’ın uyguladığı ağır politikalar ve Uzakdoğu’daki saldırgan tutumunun Rusya ve Japonya arasında savaşa neden olması Azerbaycan Türk aydınlarının milli bilinci yükseltmek ve anadilde yayın yapmak için aradıkları ortamı hazırlamıştır.

“Devrim hükümet tarafından gerçekleştirilen, inanılması güç bir baskıcı şiddet olayı ile başladı. 22 Ocak 1905 tarihinde (Rus takviminde 9 Ocak), polis Kışlık Saray’a doğru yürüyen ve çara taleplerini bildirmek isteyen dev bir işçi gösterisinde ateş açarak, resmi tahminlere göre 130 kişiyi öldürdü ve yüzlercesini yaraladı. Rus tarihinde “kanlı pazar” olarak bilinen bu olay, tüm imparatorluk

çapında daha önce benzeri görülmemiş politik ve sosyal bir değişim sürecini başlattı” (Rıasanovsky, Steinberg, 2011: s. 421-422).

Bu değişim sadece siyasî ve sosyal hayatta değil edebiyat, kültür, basın ve yayım hayatında da meydana gelmiştir. Bu savaş ile halk, eşitlik ve hak arayışı içine girmiştir. Çar hükümeti ise 1905’te meşrutiyeti ilan etmiştir. Halk, Duma’da temsil hakkı bulmuştur. Bu dönem Azerbaycan matbuatının gelişmeye başladığı dönemdir.

Mehmet Saray’ın aktardığına göre, Kafkasya ve Orta Asya’nın Türk topluluklarını etkisi altına alan Rus yayılmacılığı hızını daha da artırarak, Uzakdoğu’daki hâkimiyeti için XX. Yüzyıl başlarında Japonya ile savaşa girmiştir. Batılı güçlerle rekabet edecek düzeyde ekonomik ve teknolojik olarak gelişim kaydetmeyi başaran Japonya, Çarlık ordularını 1905’te ağır bir hezimet uğratmıştır. Bu yenilgi Japonya’ya dünyada saygınlık kazandırırken, Rusya’yı ağır ekonomik krize ve siyasî bunalıma sürüklemiştir. 9 Ocak 1905 tarihinde St. Petersburg kentinde gösteri yapan işçilerin bir pazar günü topluca katledilmesi Çarlık rejimini temelden sarsacak olan Birinci Rus Devriminin (1905) başlangıcı olmuştur. İhtilal, 1905’te Rus yönetimini meşrutiyet ilan etmek zorunda bırakmıştır. Kurulan “Duma” meclisine Rusların yanı sıra Rus olmayan milletler de temsilci gönderebileceği için Rus işgalinde olan Türkler de bu hakkı en iyi şekilde kullanıp mümkün olduğu kadar çok sayıda temsilciyi Duma’ya sokmaya muvaffak olmuşlardır (Saray, 2000: s. 51).

15 Ağustos 1905’te Rusya Müslümanları Birinci Kongresi toplanmıştır. Bu toplantıda Rusya’daki Türk-Müslüman hareketinin nasıl örgütleneceği tartışılmış ve Rusya Müslüman İttifakı kurulmasına yönelik kararlar alınmıştır. O tarihte Türk topluluk ve kavimlerini ortak bir kimlik içinde tanımlamak zor olduğundan, cemiyetin adı belirlenirken “Müslümanlar” deyimini kullanılmıştır. Kongrenin açılış konuşmasını yapan Azerbaycan delegesi Ali Merdan Bey Topçubaşev kongrenin nihai hedefinin “aslı, nesli, dini bir olan Türk evlatlarını kucaklamak” olduğunu açıklamıştır (Süleymanlı, 2006: s. 80-81).

Kongrenin ikinci toplantısı Ocak 1906 ve üçüncü toplantısı da yine 1906 yılının Ağustos ayında gerçekleştirilmiştir. Üçüncü kongrenin başkanlığını yine Ali Merdan Bey Topçubaşı yapmış, bu toplantıya İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura gibi isimler de katılmıştır. Ebulfez Süleymanlı’nın aktardığına göre İsmail Gaspıralı kongrede Rusya’daki Türkler arasında iletişimi sağlamak için şöyle bir öneride bulunmuş ve bu önerisi alkışlarla oy birliği ile kabul edilmiştir.

“Umumiyetle Türklerin aslı nesli birdir. Zaman ve mekân ihtilafıyla şive adetlerimizde ihtilaf peyda olmuştur. Bu ihtilaf yekdiğerimizi anlayamayacak dereceye gelmiştir. Bundan sonra mekteplerimizi bir olan lisan-ı edebimize hadim olacak hale getirmek lazımdır. Kongrenin mektep ve medrese komisyonu tarafından hazırlanmış layihasında iptidai mekteplerimiz için dört senei tedrisiyye tayin olunmuştur. Bunun üç senesinde sade mahalli şive ile tedrisat icra edilip, son

senesinde umumi Türk lisanıyla yazılmış kitaplar okutulmalıdır. Bu sayede tedricen muhtelif şive ve lehçeler birleşmiş olur” (Süleymanlı, 2006: s. 82).

İsmail Gaspıralı'nın “dilde, fikirde ve işte birlik” ideolojisi çerçevesinde kongrede alınan bu kararlar Azerbaycan'da ses getirmiş, Azerbaycan aydınlarında milli şuur ön plana çıkmıştır. Bunun neticesinde Azerbaycan aydınlarının çabalarıyla toplum içerisinde Rus sömürgelerine karşı çıkmak ve Türk Dünyası ile birlik olmak anlayışı yayılmaya başlamıştır. Bu fikirlerin hâkim olmaya başlaması ile Türk aydınları arasında anadilde (Türkçe) gazete çıkarmak o dönemin en önemli sorunu haline gelmiştir. Böylece bu amaç doğrultusunda gazete ve dergi çıkarmaya başlayan aydınlar, 1905 Rus İnkılabından sonra ilk olarak *Hayat* ve *İrşad* gazetelerini çıkarmışlardır. Onların akabinde *Füyûzat*, *Molla Nasreddin*, *Davet – Koç*, *Taze Hayat*, *İttifak*, *Terakki* ve *Seda* vs. gazeteler neşredilmiştir.

1. Çarlık Dönemi Gazete ve Dergileri

1.1. Ekinçi (1875-1877)

Ekinçi gazetesi, 1875'te Hasan Bey Zerdabi tarafından yayım hayatına girmiştir. Azerbaycan basınında millileşme bilincini aşıl原因an ilk gazetelerden biridir. Hasan Bey Zerdabi gazetenin adını yayımlanmasını kolaylaştırmak adına *Ekinçi* koymuş olsa da asıl maksat ziraat, tarım haberlerinin yanında Türk dünyasında dil birliği fikrini telkin etmektedir. Akif Aşırılı'nın kitabında aktardığı bilgilere göre *Ekinçi* gazetesinin yayımlanma süreci şu şekilde gelişmiştir:

“Maliye vesaiti¹ elde ettikten sonra H. Zerdabi Bakü'nün gubernatoru² genel müdür D. S. Starolskiye müracaat ederek gazetenin neşri için izin istedi. Bu meseleyi açıklayan Zerdabi şunları yazmaktadır: “Ben ona meramımı anlattıktan sonra, gazetenin adını Ekinçi koymamı uygun gördü. Güya, tarım ve ziraatten konuşulacaktı. Bu şekilde izin aldım.” Azerbaycan milli basınının temelini oluşturan bu neşrin adının ‘Ekinçi’ olması, şüphesizki Çar rejiminin ideolojisi ile gazetenin asıl maksadının uygun olmadığını gizlemek maksadı taşımaktadır” (Aşırılı, 2009: s. 18).

Hasan Bey Zerdabi tarafından uzun süren mücadelelerden sonra yayım hayatına kazandırıl原因an olan *Ekinçi*, ilk sayısında muhteviyat hakkında bilgi verilirken de vurgulandığı üzere daha çok ziraatçinin gazetesi görünümünü altında yayıma başlamış olmakla birlikte, bütün Kafkasya'daki Müslüman Türk Toplumlarını bağımsızlık mücadelesine çağırın ilk Türkçe gazete olması bakımından da ayrıca üzerinde durulması gereken bir yayın organıdır (Erol, 2006: s. 54).

İlk sayısından itibaren asıl amacı; Azerbaycan'da kaliteli eğitimi yaygınlaştırmak, dil birliği sağlamak, ana dilinde gazete, kitap vs. okumak ve ana dilde yazmak olan *Ekinçi* gazetesinde işlenen konular şunlardır:

¹ Para, kredi.

² Vali.

1. Dahiliye
2. Tarım ve Ziraat Haberleri
3. İlim Haberleri
4. Yeni Haberler

Altıncı sayısından sonra bu bölümlere ‘Mektup’ köşesi de eklenmiştir. Bakü’de neşredilen gazetenin yazar kadrosunda; Mirza Fethali Ahundov, Seyid Azim Şirvani, Necef Bey Vezirov, Esger Ağa Gorani, Elekber Haydari, Memmedtağı Elizade Şirvani, Elimemmed Abdullahzade, Memnun Elgedari, Elekber Elmizade gibi isimler yer almıştır.

Ekinçi gazetesinde ele alınan konular:

Ekinçi gazetesi, isminin gereği olarak köy ekonomisi, tarım ve ziraatle alakalı birçok mevzuya değinmeyi ihmal etmemiştir. Toprağın mahsüldarlığının artırılması, gübre çeşitleri, hayvan besiciliği, yeni tarımcılık aletleri temel mevzular idi (Aşırılı, 2009: s. 22). Tarım, ziraat ve günlük konular dışında dinî fanatizme yönelik eleştiriler de gazete sayfalarında yer almaktadır.

“*Ekinçi, dinî fanatizme karşı çıkmış, yalnızca Kur’an kaidelerinin dikkate alınması gerektiğini savunmuştur. Aşure günü baş yarmanın aleyhine yazı yazılan gazetede, bu durumun İslam kurallarına uymadığı ifade edilmiştir*” (Aşırılı, 2009: s. 20). Buna karşılık *Ekinçi* gazetesi, ne kadar dinî fanatizmi eleştirmişse, edebiyatı, sanatı da o kadar desteklemiştir. Edebi makaleler, komşu ülkelerle alakalı haberler neşredilmiş; toplumun modern bir hüviyet kazanması için, bu anlamda yazılan her yazıyı ve yapılan her faaliyeti yayınlayarak katkı sağlamıştır.

Ali Erol makalesinde *Ekinçi* gazetesinin yazar kadrosunun fikir anlayışını ve üzerinde durdukları konuları şöyle belirtmektedir:

“*Yazılarında genellikle köylü ve çiftçilere yönelik ziraî meseleleri dile getirmekle birlikte, yöneticilerin yaptığı haksızlıklardan, taassubun sosyal hayatta açtığı yaralara, siyasî yönetim şekillerinden insan hak ve hürriyetlerine, modern eğitim sisteminden ana dilinin, Türkçe konuşup yazmanın taşıdığı hayati fonksiyonlara ve yeni edebî gelişmelerin esaslarına kadar oldukça geniş bir çerçeve içerisinde sosyal, siyasî ve kültürel meseleleri de irdeleyen Zerdabî, bu yaklaşımı ile bulunduğu coğrafya içerisinde gazeteciliğe yeni bir bakış açışı getirmiştir. Ekinçi’nin bünyesinde yer alan ve daha çok Batı’daki yenilikçi gelişmeleri yakından takip edebilmiş, modern anlayışa, modern eğitime dayalı sosyal bir yapıyı hedefleyen yazar kadrosu da, aynı anlayışla kaleme aldıkları yazıları ile Azerbaycan’da XIX.yy’ın ikinci yarısından itibaren başlayacak olan yeniden yapılanma çalışmalarına ön ayak olmuşlardır*” (Erol, 2006: s. 66).

Gazetede özellikle Türkçe konuşup yazmanın ne derece önemli bir mevzu olduğu her fırsatta dile getirilmiştir. Türk Dünyası’nda birliğin oluşması için

öncelikle ortak bir dil konuşulması gerektiğini savunan aydınlar, bu gayeleri uğrunda mücadele vermiş ve çoğu yazılarında fikirlerini duyurmaya çalışmışlardır. Ancak Çar rejimi bir müddet sonra *Ekinçi* gazetesi yazarlarının asıl maksadını anlamış ve gazetenin kapatılması için emir vermiştir.

Ekinçi gazetesi, 20. sayısında yayımlanan “*Biz hasta olduğumuz için, yılın son sayıları zamanında çıkmayacak ve onların şuan çıkması mümkün değil*” (Aşırılı, 2009: s. 28) duyurusuyla 1877’de kapatılmıştır.

Ekinçi’nin kapatılmasıyla yetinmeyen Çar rejimi Hasan Bey Zerdabi’nin tüm faaliyetlerini durdurmak istemiştir. Bu amaç doğrultusunda öncelikle Zerdabi’nin eğitim verdiği kurumu değiştirmesi yani Azerbaycan’dan sürgün edilmesi istenmiştir. Böyle bir durum karşısında istifa etmeyi tercih eden Zerdabi, Çar rejiminin baskılarına boyun eğmemiş ve uzun süren mücadeleler neticesinde, *Ekinçi* kapanmış olsa da başka gazete ve dergilerde basın faaliyetlerine devam etmiştir.

1.2. *Ziya* (1879-1880)

Ekinçi gazetesinin kapatılmasının ardından Azerbaycan basınında yer bulan bir diğer gazete ise Ünsizade kardeşlerden Seyid Efendi Ünsizade’nin 1879’da çıkarmış olduğu *Ziya* gazetesidir. *Ziya*, haftalık bir dergidir. “*Ekinçi* geleneğini sürdürmeye çalışan gazete toplumun siyasî ve sosyal sorunlarını kendi sayfalarına taşımaktaydı” (Süleymanlı, 2006: s. 77).

Ziya gazetesi, Seyid Efendi Ünsizade’nin belirtmiş olduğu üzere ülke içi ve dışında gelişen olaylardan haber vermek maksadıyla neşredilmiştir. Bu gazetenin yayınlanma aşamasında *Ekinçi* gazetesinin çırakılması kadar zor mücadeleler verilmemiştir. Çünkü, Seyid Efendi Ünsizade geçmişte yapmış olduğu faaliyetler, aldığı eğitim ve içinde bulunduğu zümre bakımından çar hükümetinin karşısında yer almamıştır.

Yayım izni alındıktan sonra 1879’da ilk sayısı çıkan gazetenin başlıkları şu şekilde verilmiştir:

1. Devlet Olayları
2. Uluslararası İlanlar
3. Dış Haberler
4. İç Haberler
5. Yerel Haberler
6. İlanlar
7. Felyetonlar

Gazetenin yazarları, kendilerini *Ekinçi* gazetesinin ideolojisini benimsemiş olarak kabul etmişler ve bu şekilde yayım yaptıklarını iddia etmişlerdir. Ancak

Ünsizade kardeşler, Hasan Bey Zerdabi kadar Çar hükümetine karşı sert bir tavır takınmamış, gazetenin ömrünü uzatmak adına Çar rejimine daha ılımlı yaklaşmışlardır. “Yayıncıları kendilerinin Ekinçi geleneğini sürdürdüklerini belirtse de, gazetelerinin popülist eğilimleri bulunmamakta ve daha uzun ömürlü olma pahasına toplumsal çatışmalardan uzak durmaktaydı” (Süleymanlı, 2006: s. 77).

Gazete neşrinin ilk yıllarında Çar rejimi tarafından müspet karşılanmış olsa da daha sonra bu gazete de İslamcılık çerçevesinde yaymaya çalıştığı ideoloji bakımından nispeten diğer gazetelerden daha az baskıya maruz kalmıştır. *Ziya* gazetesi, 76 sayı neşredildikten sonra 1880’de *Ziya-yı Kafkasya* adıyla neşrine devam etmiştir.

1.3. *Ziya-yı Kafkasya* (1880-1884)

Ziya gazetesinin teknik nedenlerden dolayı 1880’de isminin değiştirilerek *Ziya-yı Kafkasya* olarak neşre devam ettirilmesiyle gazetede yeni bir dönem başlamıştır.

Ziya-yı Kafkasya gazetesi de haftalık olarak neşredilmiştir. Toplam 107 sayıdır. Daha evvel Tiflis’te neşredilen gazete; 1883’te Şamahı’da çıkarılmaya devam etmiştir.

Ziya gazetesinin devamı olan *Ziya-yı Kafkasya* gazetesinde de Ünsizade kardeşler islamcılık politikası üzerinden yayımlar yapmışlardır. Türkçülük bilincinden daha çok islam birliğini ve islam ideolojisini aşlamaya çalışmışlardır. Başlangıçta baskılara maruz kalmadığını belirttiğimiz gazete, yayımladığı sayılardan sonra Çar hükümetinin dikkatini çekmeye başlamış, takip ve baskılara maruz kalmıştır. Şamahı’da on bir sayı neşredildikten sonra gazete 1884’te kapanmıştır.

Ziya (*Ziya-yı Kafkasya*) gazetesi, yayımcılarının ideolojisi çerçevesinde Türkçülük veya Türk Dünyası’nda ortak bir dil payesi etrafında toplanamamıştır. İslamcılık fikri gereği bu gazetelerde İslam birliği üzerinde durulmuştur. Akif Aşırılı çalışmasında Yusuf Akçura’nın *Ziya* (*Ziya-yı Kafkasya*) hakkındaki görüşlerini şu şekilde aktarmaktadır:

“Elimdeki ‘*Ziya*’ nüshalarından, bu gazetenin *Kaskasya*’da yaşayan Türkleri dünyada gerçekleşen hadiselerden haberdar etmek istediği, Müslüman ve Osmanlı memleketlerine ait haberleri öncelik vererek yazdığı anlaşılıyor, fakat dil, edebiyat, tarih hakkında Türk milliyetçiliyi ile ilgilendiğine dair bu nüshalarda bir iz yoktur” (Aşırılı, 2009: s. 33).

1.4. *Keşkül* (1883-1891)

Keşkül, Ünsizade kardeşlerin *Ziya* (*Ziya-yı Kafkasya*) gazetesinin ardından 1883’te Tiflis’te yayımlamaya başladıkları gazetedir. *Keşkül*, yayım hayatına dergi olarak başlamış, 1884’te gazeteye çevrilmiştir. Gazete, Azerbaycan dilinden başka

Arapça, Farça ve Rusça olarak neşredilmiştir. İçerik ve konuları ele alış şekli bakımından *Ziya (Ziya-yı Kafkasya)* gazetesinden farklı olan *Keşkül* gazetesinin yayın başlıkları şunlardır:

1. İçerik
2. Tarihi ve Siyasî Bölüm
3. Tenkit ve Matbuat Özeti
4. Pedagoji
5. Hekim Önerileri
6. Şiir Bölümü
7. Takvim
8. Muhtelif Materyaller
9. İlanlar

Bu başlıklar içerisinde edebi, siyasî, tarihi ve güncel konulara değinilerek hayatın içinden tüm alanlardan haber vermek amacı güdülen gazetenin yazar kadrosunda ise Hasan Bey Zerdabi, Seyid Azim Şirvani, M. Şahtahtinski, M. Sultanov, A. Çeriyayevski, Çavçadzade gibi birçok isim yer almıştır.

Keşkül, Farsça kökenli bir kelime olup, dervişlerin veya dilencilerin para toplamak için tuttukları kâse anlamına gelmektedir. Bu bağlamda işlenen edebi, siyasî ve güncel konular bakımından *Keşkül*'de zengin bir materyal toplanmıştır. Özellikle dönemin güncel sorunlarına ve olaylarına parmak basılmış, Çarlık Rusya'sının uyguladığı sömürgecilik siyaseti tartışmaya açılmıştır. Ekseriyetle edebi konulara değinilmiş bir gazete olmasına karşın özellikle Fransız İhtilalinin de etkisiyle milli kimlik olgusu hızlı bir şekilde gazetenin temel ideolojisi haline gelmiştir. Dini fanatizme karşı çıkılan bu gazetede sadece millet olma bilinci üzerinde durulmuş, birarada kalabilmek için temel etkenin din değil dil olduğu fikri savunulmuştur. "*Keşkül ilk defa olarak ümmet ve millet anlayışlarının farklı olduğunu ve kendi vatandaşlarının milliyet bakımından müslüman değil, Azerbaycanlı olduklarını anlatmaya çalışıyordu*" (Aşırılı, 2009: s. 38).

Milli bilinci artırmak için mücadele veren ve toplumu aydınlatmayı amaçlayan böyle bir gazetenin yayım hayatı kısa sürmüş ve *Keşkül* gazetesi 1891'de kapanmıştır.

1.5.Şark-î Rus (1903-1905)

Keşkül gazetesi kapatıldıktan on iki yıl sonra 1903'te neşredilen *Şark-î Rus* gazetesi, toplumsal, siyasî, iktisadî, ilmî ve edebî bir gazetedir. Haftada üç kez Azerbaycan Türkçesinde Tiflis'te neşredilmiştir. 1905'e kadar yayımlanan gazete toplam 392 sayıdır.

Şark-î Rus gazetesi, 16 Nisan 1903'te neşredilen sayısında, yayım politikasını şu şekilde ilan etmiştir: “İyiliği konuştuğumuz gibi kötülüğü de konuşacağız. Biz halka doğruyu söylemek için meydana çıktık” (Aşırılı, 2009: s. 54). Bu amaçla ilk olarak halkta birlik sağlamak amacıyla dil konusuna değinilen gazetede Muhammed Ağa Şahtatlı, Ahundov'un başlatmış olduğu alfabe ıslahatı fikrini devam ettirmeye çalışmıştır. Ortak bir alfabe, ortak bir dil etrafında toplanan Türk dünyası fikri merkezinde yapılmak istenen bu ıslahat çalışması ile aydınlar kendilerine taraftar toplamak istemişlerdir. Ancak bu konuda yapılan faaliyetler neticesinde özellikle Muhammed Ağa Şahtatlı'ya hem olumlu hem de olumsuz eleştiriler yöneltilmiştir.

Şark-î Rus gazetesinde alfabe değişikliğinin yanı sıra kadının İslamdaki yeri, eğitimin yaygınlaştırılması ve okullarda verilen eğitimin gözden geçirilmesi gibi problemler konu edilmiş ve çözüm aranmıştır. Ayrıca gazete bünyesinde tarih, edebiyat, dil gibi konularda da yazılar çıkmıştır. Yavuz Akpınar gazetenin Azerbaycan basınındaki önemini şöyle aktarmaktadır:

“Bu gazete Rusya Türkleri-Müslümanları arasında yeni fikirlerin yayılmasında mühim rol oynadı; insan hakları, hürriyet, demokrasi, halkçılık, millî kültür ve medeniyet meseleleri, iktisadî ve siyasî konular bu gazete sayesinde günlük hayata girdi. O dönemin meşhur gazetelerinden olan *Tercüman* gibi, *Şark-î Rus*'un da geniş bir tesir dairesi vardı. 1905'ten Azerî matbuat ve fikir hayatına atılıp büyük rol oynayacak yazar ve siyasî şahsiyetlerin birçoğu *Şark-î Rus* gazetesinde ilk tecrübelerini edindiler” (Akpınar, 1994: s. 92).

Türk İslam âleminin önemli gazetelerinden biri olan bu gazetenin yayımlanmasını sağlayan Muhammed Ağa Şahtatlı iyi bir eğitim almış bir aydındır. İslamı sadece din olarak değil, felsefe ve psikoloji çerçevesinde değerlendirerek bilimsel yaklaşmıştır. İslam içerisinde zuhur eden hurafelerden Azerbaycan toplumunu uzaklaştırmaya çalışmış, insanları ayırıştırıcı dinî tarikatlarla ve mezhep farklılıklarına karşı çıkmıştır. Dolayısıyla yayımcısının fikirleri doğrultusunda *Şark-î Rus* gazetesi için yenilikçi ve bütünleştirici bir politika izlemiştir demek mümkündür. Alfabe değişikliği üzerinde durmaları, gazete yazarlarının dil konusunda da müspet tutumları olduğunu göstermektedir.

1.6. Hayat (1905-1906)

Hayat gazetesi, Rus İnkılabından sonra Hacı Zeynalabidin Tağıyev tarafından çıkarılmıştır. Yayıncıları ise Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu'dur. 1906'ya kadar yayım hayatında kalan *Hayat* gazetesi, günlük bir gazete olup, Azerbaycan basınında oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Gazete toplam 365 sayı olarak neşredilmiştir.

“Yazar kadrosunda; Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, Hasan Bey Zerdabi, Abbas Sıhhat, Mehemed Hadi, Üzeyir Hacıbeyli, Ebdürrehim Bey Hakverdiyev, Mirza Elekber Sabir, Neriman Nerimanov, M. Hacinski, M. E. Şeyhzade, S. M. Genizade gibi isimler bulunmaktadır” (Yıldırım, 2013: s. 150). Bu

aydınların İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura'nın ortak Türkçe fikrini savundukları görülmektedir. Milli kimlik noktasında toplumun kim olduğunu, hangi dilde konuşması, yazması, okuması gerektiğini anlatmak istemişler ve ana dil mevzusunun ötesinde ortak bir dil etrafında toplanmak amacı taşımışlardır.

İlk sayısından itibaren iyi bir öğretici vazifesi taşıyarak halka doğruyu göstermeye çalışmışlardır. Gazete, Türk ve Müslümanların milli duygularını uyandırarak birlik oluşturmada önemli rol oynamıştır. Asıl gayesi, halkına, vatanına hizmet etmek ve Türklük bilincini uyandırmaktır. Daha önce neşredilen gazetelerde olduğu gibi *Hayat* gazetesi yayıncıları da ortak bir dil (Türkçe) özellikle İstanbul Türkçesi aracılığıyla bu amaca ulaşacaklarını düşünmüşlerdir. Bu nedenle ilk olarak dil konusunda farkındalık oluşturmayı denemişlerdir. Dil mevzusunun yanında edebiyat ve felsefe konularında da önemli yazıları bulunmaktadır.

Hayat gazetesi aydınları, Türklük bilincini aşlamaya çalışmış ve milli kimlik oluşturmada dinin değil, konuşulan dilin daha etkili olduğunu savunmuşlardır. O dönem şartlarında, yaşam şekli olarak kişiyi cehalete götüren eski geleneklerin oluşturduğu algıyı yıkmaya ve dinin hurafelerle doldurulmasını engellemeye çalışan *Hayat* gazetesi yayıncıları daima doğruyu savunmuş ve bu bilinçle yazılar kaleme almışlardır.

Vatan ve millet bilinci olan böyle bir gazete Çarlık Rusyası'nın sansürüne takılmış ve 1906'da kapanmıştır. Bu gazete yayım hayatındayken Ahmet Ağaoğlu tarafından *İrşad* gazetesi neşredilmiştir.

1.7. *İrşad* (1905-1908)

Ahmet Ağaoğlu tarafından 1905'te Bakü'de neşredilmiştir. Toplam 525 sayı olan *İrşad* gazetesi, edebiyat, sanat, dil, tarih vs. konularda yazıların çıktığı günlük bir gazetedir. Gazetenin yazarları arasında Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Kamal ve Mithat Cödet gibi isimler yer almaktadır. *İrşad* gazetesi fikir hayatı bakımından değerlendirildiğinde İslamcı-liberal fikir yapısına sahip bir gazete olduğu söylenebilir.

“İlk yayınlandığı dönemlerde gazetede dinin tarikatlara bölünmesi kötüleniyor, dini tefekkürün vahdet fikri güçlendiriliyor; edebiyatta ve basında islam modernizmi esas alınarak İslamın temel faktörlerinin düzenlenmesine dikkat ediliyordu” (Aşırılı, 2009: s. 74).

“Gazetenin geneline baktığımızda; millî kimlik, modernleşme, hürriyet, eğitim problemleri, kadın hakları, Ermeni meselesi, Ruslarla ilişkiler, İran meşrutiyet hareketleri gibi konular gazetenin içeriğini oluşturmaktadır. Gazetede ele alınan bu konular, bugüne de ışık tutmakta ve günümüzde de önemini korumaktadır” (Yıldırım, 2013: s. 152).

İrşad gazetesi konuları daha çok edebi bir üslupla ele almış ve bu bakımdan diğer yayın organlarından ayrılmıştır.

1.8. *Füyuzat* (1906-1907)

Haftalık gazete olan *Füyuzat*, toplumsal, siyasi ve edebi bir dergidir. 1 Kasım 1906- 1 Kasım 1907 tarihleri arasında Bakü’de neşredilmiştir. Toplam 32 sayıdır.

Bolluk, bereket anlamına gelen *Füyuzat*, edebi, fenni, siyasi, içtimai bir dergi olma özelliğine sahiptir. Dergiyi yayım hayatına kazandıran isimler; Ali Bey Hüseyinzade Turan, Hacı Zeynalabidin Tağıyev, Ahmet Ağaoğlu’dur. “*Hasan Bey Zerdabi’nin Ekinçi gazetesinden sonra ilk ciddi yayın organı olan bu gazete, Ruslaştırmanın etkisinde kalmış Azerbaycan Türklerinde millet ve milliyetçilik düşüncesinin ortaya çıkmasında önemli rol oynar*” (Uygur, 2007: s. 55).

Füyuzat dergisi, *Ekinçi* ve diğer yayın organları gibi mahallî yayın anlayışından uzak bir şekilde ortak Türkçe fikrini savunmuş ve Türklük bilincini muhkemleştirmeye çalışmış bir dergidir. Bu açıdan derginin yayıncıları büyük önem taşımaktadır. Ali Bey Hüseyinzade dergide, toplum içerisinde dilin sadeleştirilmesini, korunmasını ve tüm Türk dünyasında ortak bir dille konuşulması yönünde yayın politikası izlemiştir. Erdoğan Uygur çalışmasında, dergide yer alan makalelerin Azerbaycan Türkçesinden daha çok İstanbul Türkçesine yakın olduğunu ifade eder:

“*Dergide yer alan makalelerin dilinin bu söylem çerçevesinde Azerbaycan Türkçesinden ziyade İstanbul Türkçesine yakın olduğu görülür; ancak, derginin okuma yazma bilen sade bir Azerbaycan Türkünün anlamayacağı kadar ağır Arapça-Farsça kelime ve terkipler içeriyor olması haklı eleştirileri de beraberinde getirir*” (Uygur, 2007: s.57). Derginin yayıncıları her ne kadar dilin sadeleştirilmesini savunmuş olsalar da oldukça ağır bir dil kullanmışlardır. Ortak bir Türk dili etrafında toplanmak istenilmesine rağmen Arapça-Farsça kelimelerin dergide sık yer alması diğer yayın organlarının özellikle Molla Nasreddincilerin tepkisine neden olmuştur.

“*Dili tek bir millî dil iddiasını taşımasına rağmen o dönemdeki ağır ve ağdalı Servet-i Fünun dönemi Osmanlıcasıdır. Bu özellik derginin taşıdığı çok büyük öneme rağmen Azerbaycan’da yeterince yaygınlaşmasına engel olduğu gibi Azerbaycan millî edebiyatı üzerinde de dil açısından olumsuz katkıları olmuştur*” (Yıldırım, 2013: s. 153).

Füyuzat dergisi Azerbaycan basınında Türklük bilincinin yanı sıra muasırlaşmak için Avrupa’nın da yeniliklerinden haberdar olmayı öneren önemli dergilerden biri olarak yerini almıştır. Dergi 1907’de kapanmıştır.

1.9. *Molla Nasreddin* (1906-1931)

“*Molla Nasreddin, Azerbaycan’da yayımlanan ilk mizah dergisidir. 7 Nisan 1906’da ilk sayısı neşredilen dergi, Tiflis’te Gayret Matbaasında basılmaya başlanmıştır*” (Adıgüzel, 2007: s. 3). 1931’e kadar neşredilen dergi, zaman zaman kapanıp tekrar neşre başlayarak yirmi beş yıl yayım hayatında kalmayı başarmıştır.

1906-1917 yılları arasında Tiflis'te, 1921'de Tebriz'de, 1922-1931 yılları arasında ise Bakü'de neşredilmiştir. Kurucusu Celil Memmedguluzade'nin yanı sıra dergide yazıları çıkan diğer yazarlar; Ömer Faik Nemanzade, Mirza Elekber Sabir, Eli Nazmi, Gurbaneli Şerifov, Salman Mümtaz, Eli Razi, Şemçizade, Memmed Said Ordubadi, Bayrameli Abbaszade, Mirze Eli Möcüz Şebüsteri, Cafer Cabbarlı, Eli Möhzun İrevani'dir. Ezim Ezimzade, Gazenfer Halıkov, Oskar Shmerling ise derginin karikatüristleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Celil Memmedguluzade, *Molla Nasreddin* mahlasıyla, derginin ilk sayısındaki *Sizi Deyib Gelmişem* adlı yazısında Azerbajan Türklerine şu şekilde hitap etmiştir:

“Ey benim müselman gardaşlarım! Zemani ki menden bir gülmeli söz eşidib ağzınızı göye açıb ve gözlerinizi yumub o geder ha-ha edib güldünüz ki, az galdı bağırsaklarınız yırtulsın ve desmal evezine etekleriniz ile üz-gözünüzü silib “le’net şeytana” dediniz, o vaht ele güman etmeyin ki, Molla Nasreddine gülürsünüz.

Ey benim müselman gardaşlarım! Eger bilmek isteseniz ki, kimin üstüne gülürsünüz, o vaht goyunuz gabağınıza aynanı ve digget ile bahınız camalınıza” (Turanzade, 1996: s. 2).

Dergide, toplumu cehalete sürükleyen eski geleneklere, çıkarıcı din adamlarına ve başlı başına Çar rejimine karşı bir mücadele söz konusudur. Dergi yazarları kara mizah yaparak topluma yönelik yayın politikası izlemişlerdir. Ana dilde konuşulması ve edebi dil ile konuşma dilinin birleştirilmesini savunan Molla Nasreddinciler, eğitimin yenileşmesi, kadının toplumdaki yeri gibi önemli toplumsal sorunlara özellikle değinmişlerdir.

Molla Nasreddin dergisi, ana dilde konuşmanın önemini her sayısında vurgulamış bir dergidir. Din, siyaset, edebiyat konuları içerisinde de tüm söyleyeceklerini mizah çerçevesinde dile getirmiştir. Molla Nasreddinciler, nükte yaparak Çar hükümetinin tüm aksak taraflarını ifade etmekten hiçbir zaman çekinmemişlerdir.

Derginin dil siyaseti, daima milli kimlik oluşturmak amacı taşımış ve Azerbaycan Türkçesinin üzerinde yoğunlaşmıştır. Diğer dergilerden farklı olarak *Molla Nasreddin*'de ortak Türk dilinin oluşturulması fikri değil, Azerbaycan Türkçesinin geliştirilmesimi, yabancı dillerden etkilenmemesi yönünde fikirler savunulmuştur.

“Molla Nasreddin dergisi ve Füyuzat dergileri arasındaki rekabetin en büyük sebebini her iki derginin farklı dil anlayışları oluşturur. Füyuzat'ın dili bir bakıma kurallar manzumesiyle; Molla Nasreddin'in ise serbestliği ile birbirinden farklanır. Kullandıkları dil ve hitap ettikleri kesimlere bakıldığında Füyuzat'ın Arapça, Farsça tamlamalarla ve zaman zaman ağdalı bir Osmanlı üslubuyla seçkin bir kesime hitap etme amacıyla olduğu görülür. Molla Nasreddin ise

tamamen açık, duru bir Azerbaycan Türkçesiyle ve sade bir üslupla hiciv dairesinde doğrudan topluma yönelik yayın yapar” (Uygur, 2007: s. 54).

Molla Nasreddin dergisinde, edebi dilin sadeleşmesi ve konuşma dili olarak kullanılması gerektiği yönünde fikirler ortaya atılmış, ulusalcı bir yaklaşımla Azerbaycan Türkçesi'nin gelişimi için yazılar kaleme alınmıştır. Bu bakımdan *Molla Nasreddin* dergisi, kendisinden önce yayımlanmış diğer yayın organlarından farklı bir amaç için mücadele vermiştir. Konuları mizah çemberinde ele almasıyla farklı bir üsluba sahip olduğu gözlemlenen bu dergi, Azerbaycan edebiyatında da basınında da bir ekol olmuştur.

1.10. Davet-Koç (26 Mayıs – 6 Ağustos 1906)

26 Mayıs 1906'da Bakü'de yayın hayatına başlayan *Davet-Koç*, Legal Bolşevik gazetesidir. Azerbaycan Türkçesinin yanı sıra Ermenice olarak da neşredilmiş olan gazete, toplam 19 sayıdan ibarettir.

Çoğunlukla edebiyat mevzularına yer verilmiş olan gazetede, Azerbaycan'daki bolşevik teşkilatlarının faaliyetleri de ele alınmıştır. *Davet-Koç* gazetesi, fikir yapısı olarak *Molla Nasreddin* dergisine yakın durmuştur. Bolşevik hareketlerini sık sık dile getirmesi, gazetenin Çar rejiminin sansürüne takılmasına ve hemen ardından 6 Ağustos 1906'da kapatılmasına neden olmuştur.

1.11. Taze Hayat (1907-1908)

Haşım Bey Vezirov tarafından 1907'de Bakü'de neşredilmiş günlük bir gazetedir. Toplumsal, siyasi, ekonomik ve edebi bir gazete olma özelliği taşıyan *Taze Hayat*, 439 sayı çıkmıştır. Yayıncıları arasında Haşım Bey Vezirov, Elabbas Müsnib, Mirza Celal Yusufzade gibi isimler bulunmaktadır.

Akif Aşırılı gazetenin 1 Nisan 1907'de yayımlanan sayısındaki *Maksadımız* başlıklı yazısından hareketle gazetenin amacını şöyle açıklamaktadır: “*Taze Hayat, kendi işinde bir an hürriyet, bağımsızlık, adalet ve bunların aynı olan islamiyet yolundan ayrılmayacaktır*” (Aşırılı, 2009: s. 106). *Taze Hayat* bu fikir doğrultusunda değerlendirildiğinde İslam merkezli bir gazetedir. Bununla beraber millet ve milliyetçilik yönü de görülür. Ancak gazete panislamizm taraftarı olmakla suçlanmış ve 1908'de kapatılmıştır.

1.12. İttifak (1908-1909)

İttifak gazetesi, yine Haşım Bey Vezirov tarafından 1908'de Bakü'de neşredilmiştir. Bu gazetede de *Taze Hayat* gazetesi gibi toplumsal, ekonomik ve edebi konularda yazılar çıkmıştır. Toplam 226 sayı olan *İttifak*'ta, Rus edebiyatından önemli eserlerin çevirileri yayımlanmıştır. Edebi konular dışında din mevzusuyla da ilgilenen gazete, dinin yozlaşmasına neden olan din adamlarını eleştirmiştir. Bu nedenle büyük tepki toplayan *İttifak* gazetesi, 1909'da kapatılmıştır.

1.13. Terakki (1908-1909)

1908’de Ahmet Ağaoğlu’nun idaresi altında yayım hayatına giren Terakki, toplumsal ve edebi yönü güçlü bir gazetedir.

“Günlük olarak çıkan bu gazete; “siyasî, edebî, iktisadî Müselman gazetesi”21 başlığıyla, önce haftada beş gün sonra da gündelik olarak toplam 364 sayı çıkmıştır. Ahmet Ağaoğlu’nun Türkiye’ye gitmesinden kısa bir müddet sonra kapanmıştır” (Yıldırım, 2013: s. 156).

Terakki gazetesi de Çar rejiminin sansürüne maruz kalmış ve 1909’da kapatılmıştır.

1.14. Seda (1909-1911)

Seda gazetesi de, Haşım Bey Vezirov tarafından 1909’da neşredilmiş günlük bir gazetedir. *Taze Hayat* ve *İttifak* gazeteleri gibi *Seda*’da da toplumsal, ekonomik, politik ve edebi konularda yazılar yayımlanmıştır. Toplam 479 sayı çıkartılan gazete, daha sonra *Seda-yı Vatan*, *Seda-yı Hak* ve *Seda-yı Kafkasya* isimleriyle yayım hayatını sürdürmüştür.

Yayımcısı Haşım Bey Vezirov gazetenin amacını şu şekilde açıklamıştır. “Gazetenin amacı, milletimizin terakki ve telasına çalışıp Müslümanları ittifak ve ittihadı davet etmekten ibaret olacak, dil ise Türk, sade Azerbaycan dili olacak” (Aşırılı, 2009: s. 108). Gazete 1911’de kapatılmıştır.

Sonuç

Çarlık dönemi Azerbaycan matbuatı esasen 1905 Rus İnkılabı öncesi ve sonrası olarak iki aşamada gelişim göstermiştir. 1905 Rus İnkılabı öncesi ağır sansürlere maruz kalan yayın organları, 1891’de çıkan *Keşkül* gazetesinden sonra 1903’de yayımlanan *Şark-i Rus* gazetesine kadar on iki yıl yayım yapamamışlardır. İnkılap sonrası dönem kısmî olarak bir önceki döneme nazaran daha rahattır. Ancak, sonraki dönemde de Çar rejiminin baskısı gerek yayın organları gerek yazarları üzerinde her zaman hissedilmiştir.

Çar rejimi, ideolojisine aykırı olan gazete ve dergilerin ömrünü kısaltarak yayım hayatlarına son vermiştir. Bu sebeple çok sayıda gazete ve dergi açılıp hemen ardından kapanmış, yazarları takibe alınmış ya da sürgün edilmiştir. Azerbaycan matbuat tarihi içerisinde Çar ideolojisini benimsemeyen gazetelerden ilki Hasan Bey Zerdabi’nin kurucusu olduğu *Ekinçi* gazetesidir. Bu gazete ile toplumsal problemlere değinilmiş ve milli kimlik kazanılması için Türk dünyasında ne şekilde birlik olunacağına gerekleri üzerinde durulmuştur. *Ekinçi* gazetesinin etrafında toplanan Azerbaycanlı aydınlar ortak bir Türk dili aracılığıyla millet ya da milliyetçilik ruhunun oluşturulacağına inanmışlardır. *Ekinçi*’nin ardından *Ziya*, *Ziyay-yı Kafkasya*, *Keşkül*, *Şark-i Rus*, *Hayat*, *İrşad* ve *Füyuzat* gibi yayın organları neşredilmiştir. Bu gazete ve dergiler de *Ekinçi* ile aynı ideolojiyi savunmuşlardır. Bu yayım organlarından farklı olarak 1906’da yayım hayatına giren

Molla Nasreddin, ulusçu bir tavır takınmış ve sadece Azerbaycan Türkçesinin gelişimi için mücadele vermiştir. Bu bakımdan Molla Nasreddinciler olarak adlandırılan dergi yazarları, mizahî üslup kullanarak Azerbaycan Türklerine yönelik yayımlar yapmışlardır. *Molla Nasreddin* dergisinden sonra *Davet-Koç*, *Taze Hayat*, *İttifak*, *Seda* ve *Terakki* gibi dergi ve gazeteler neşredilmiştir. Bu yayın organları ise daha çok toplumsal sorunlara yönelerek edebiyat, tarih, sanat, dil, din gibi güncel konulardan bahsetmişlerdir. Bu yayımlar dışında başka gazete ve dergiler de Çarlık döneminde faaliyet göstermiştir.

Bu çalışmada sözü edilen gazete ve dergiler, Azerbaycan matbuatında adını duyurmuş ve basın hayatına yön vermiş önemli yayın organlarıdır. Millet olma bilinci uğrunda büyük uğraş vermiş olan Hasan Bey Zerdabi, Ali Bey Hüseyinzade, Hacı Zeynal Abidin Tağıyev, Ahmet Ağaoğlu, Celal ve Said Kardeşler, Celil Memmedguluzade gibi isimler, bu yayın organlarıyla topluma ulaşmayı hedeflemiş ve böylece hem Azerbaycan edebiyatını hem de matbuat hayatını büyük ölçüde etkilemişlerdir.

Kaynakça

- Adıgüzel, Sedat. (2007). “Tiflis Edebi Muhitinde Molla Nasreddin Dergisi ve Dergide Tartışılan Konular”. *Bilig*, Sayı: 41, s. 1-21.
- Ahundov, Nazım. (1959). *Molla Nasreddin Jurnalının Neşri Tarihi*. Bakü: Azərneşr.
- Akpınar, Yavuz. (1994). *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Akpınar, Yavuz; Yıldırım, İrfan Murat; Çağın, Selahattin. (1993). *Mehmet Emin Resulzade Kafkasya Türkleri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.
- Aşırılı, Akif. (2009). *Azerbaycan Matbuatı Tarihi (1875-1920)*. Bakü: Elm ve Tehsil.
- Erol, Ali. (2006). “Türk Kültür ve Fikir Hayatında Ekinçi (1875-1877)”. *Bilig*, Sayı:39, s. 54-69.
- Karayev, Yaşar. (1999). *Belli Başlı Dönemleri ve Zirve Şahsiyetleriyle Azerbaycan Edebiyatı*. İstanbul: Ötüken.
- Kolıkpınar, Elif. (2017). *Azerbaycan Edebiyatında İlk Mizah Dergisi Molla Nasreddin Üzerine Bir İnceleme*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hasanzade, Turan. (Haz.). (1996). *Molla Nasreddin*. Bakü: Azərneşr.
- Rısanovsky, Nicholas V.; Steinberg, Mark D. (2011). *Rusya Tarihi*. İstanbul: İnkılap Kitapevi.

- Saray, Mehmet. (2000). *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Süleymanlı, Ebulfez. (2006). *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*. İstanbul: Ötüken.
- Uygur, Erdoğan. (2007). “Füyuzat ve Molla Nasreddin Dergilerinde Edebi Dil Tartışmaları”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, s. 53-64.
- Yıldırım, İrfan Murat. (2013). “Azerbaycan'da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 2/2, s. 147-160.